

Бібліотечна справа в містах Подільської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття

ГРИГОРЕНКО Олександр Петрович

Завідувач кафедри міжнародної інформації Хмельницького національного університету, д. іст. наук, професор

Анотація

У статті розглядається формування розвинутої мережі культурно-освітніх закладів містах Поділля, зокрема публічних бібліотек.

Ключові слова: *бібліотеки, заклади культури, бібліотечна справа на Поділлі*

Abstract

The article «Libraries in cities Podolia in the second half of the nineteenth - early twentieth century» by O. Grigorenko considers the formation of a developed network of cultural and educational institutions in the city skirts, including public libraries.

Key words: *libraries, cultural institutions, library science Podolia*

До складу Подільської губернії, як адміністративно-територіальної одиниці Російської імперії, входили переважно території сучасних Вінницької, Хмельницької, частково – Одеської областей. З 60-х рр. XIX ст. реформування в царській Росії поступово торкнулися всіх сфер життя, включаючи культурно-освітні галузі. Як і по всій Україні, осередками освіти та культури у другій половині XIX – на початку XX ст. на Поділлі виступали насамперед міста. Міста відігравали провідну

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

роль у розвитку освіти та культури у Подільській губернії, адже саме в них концентрувалися навчальні заклади різних типів, бібліотеки, театри, музеї, товариства, розважальні заклади, які обслуговували потреби не лише міських жителів, а й населення повітів. Усе це перетворювало міста на осередки культури та освіти краю.

На початку 60-х років XIX ст. у Подільській губернії було 17 міст: губернське місто Кам'янець-Подільський, 11 повітових міст - Балта, Брацлав, Вінниця, Гайсин, Летичів, Літин, Могилів, Ольгопіль, Проскурів, Нова Ушиця, Ямпіль, 5 заштатних (або безповітових) - Хмільник, Сальниця (обидва - Літинського повіту), Бар (Могилівського повіту), Стара Ушиця та Вербовець (обидва - Ушицького повіту). У 1903 р. статус безповітового міста отримала Жмеринка[1, с.9]. У другій половині XIX - на початку XX ст. у містах Поділля спостерігається формування розвинутої мережі культурно-освітніх закладів. Такий процес був викликаний рядом факторів, серед яких, передусім, урбаністичні трансформації, що перетворювали міста на осередки культури та освіти регіонів, а також прискорене поширення досягнень науково-технічного прогресу в усіх сферах життєдіяльності людини (промисловості, транспорті, комунікаціях тощо), що вимагало потребу вищого рівня освіти.

Загальне соціально-економічне покращення рівня життя та освіченості городян у подільських містах у другій половині XIX - на початку XX ст. сприяло збільшенню культурних потреб міського населення.

Найбільший попит на заклади культури (бібліотеки, театри, музеї тощо) відчувався в найбільших містах, й насамперед, у губернському центрі. Саме в Кам'янець-Подільському у 1866 р. відбулося відкриття першої на Поділлі публічної бібліотеки, яке в часі співпало з появою подібних книгосховищ у Києві й Житомирі. 29 серпня 1864 р. генерал-губернатор Київський, Подільський і Волинський надіслав лист, у якому повідомив

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

волю імператора про створення публічних бібліотек у Києві, Житомирі та Кам'янці, виділення 9 тис. руб. та асигнування від 1 до 2 тис. руб. на рік на кожну з цих бібліотек. 5 липня 1865 р. міністр внутрішніх справ затвердив статuti згаданих бібліотек. 1 січня 1866 р. Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека була офіційно відкрита. Головою розпорядчого комітету обрано В. Андрєєва, бібліотекарем - Шкілева[2, с.13].

У 1885 р. на Поділлі, крім бібліотек при навчальних закладах, було всього п'ять бібліотек. З них - дві у Кам'янці-Подільському, одна в Балті, одна в Могилеві та одна - у містечку Немирів Брацлавського повіту. В Ольгополі діяв кабінет для читання. З двох Кам'янецьких бібліотек: одна - вже згадувана публічна бібліотека, а інша - приватна. У звіті за 1885 р. означено, що Кам'янець-Подільська російська публічна бібліотека мала книг та періодичних видань 3347 назв у 7682 томах, її послугами скористувались 2224 особи, з яких 2065 - отримали книги до дому, а 159 - відвідували читальний зал. Приватна бібліотека Стиняньського, яка існувала з 1881 р. мала доволі обмежене коло читачів, передплачувала лише два періодичних видання та мала книги 620 назв у 740 томах[3, с.47].

Бібліотечні заклади масово почали поширюватися наприкінці XIX - на початку XX ст. Виникали вони переважно у містах, а їх засновниками виступали як приватні особи, так і громадські організації. На початку XX ст. до цієї роботи активно залучилися товариства тверезості, які почали організовувати бібліотеки при народних чайних. Окремі книгозбірні в цей час існували при благородних і громадських зібраннях, церковних братствах. Серед цього різноманіття виокремлювалися міські публічні бібліотеки, що засновувались за ініціативою міських самоврядувань.

Важливою подією у культурно-освітньому житті міста Бара стало відкриття 7 квітня 1899 р. міської публічної бібліотеки, яка утримувалася за рахунок міста. Міська влада постійно

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

збільшувала видатки на утримання бібліотеки. Так, 1900 р. від міста надійшло 300 руб., у 1901 р. - 600 руб. Це дозволяло збільшувати книжковий фонд (на 1 січня 1902 р. він складав 923 томи 350 найменувань), оформляти підписку на 18 періодичних видань та утримувати штатного бібліотекаря (оклад 120 руб. на рік)[4, арк.60-68].

5 липня 1899 р. було дозволено відкрити Проскурівську міську публічну бібліотеку імені Пушкіна. Історія створення тепер найбільшої бібліотеки в Хмельницькій області сягає 1891 року, коли прогресивна громадськість міста Проскурова звернулася до губернатора із проханням відкрити в місті читальню з російських та польських книг. Однак ці намагання принесли очікуваний результат аж через десять років. Вже з 17 лютого 1900 року розглядався проект Статуту бібліотеки, який міський голова подав на затвердження міністру внутрішніх справ. 18 грудня 1900 р. міська дума на своєму засіданні затвердила виправлений міністром статут[5], й від квітня 1901 р. бібліотека почала діяти, маючи на початковому етапі фонд трохи більший за тисячу книг. Це були виключно російські книжки, журнали й газети. Бібліотека була платною. Річний внесок читачів становив близько 3-х руб., а ті, хто одночасно вносив готівкою або книгами не менше 50 руб., отримували право пожиттєвого користування бібліотекою. Особи, які надали бібліотеці значну пожертву, ставали почесними членами бібліотеки[6, с.423]. Першим завідувачем стала Наумова Марія Іванівна, при якій за наступні 9 років бібліотека збільшила свої фонди у 4 рази. Міська влада піклувалась про заклад та щорічно збільшувала видатки на утримання бібліотеки. Якщо у 1904 р. ця цифра становила 396 руб., то у 1906 р. вже 500 руб., а у 1908 р. - 640 руб.[7, с.130].

У 1915 р. Проскурівська Земська Управа постановила реорганізувати бібліотеку в повітову земську бібліотеку[8, с.45]. Бібліотека значно розширилась – відкрилась читальня, показова виставка і пересувний музей. У визначений час оглянути

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

виставку могли безкоштовно усі бажаючі, а пересувний музей побував зі своєю експозицією в усіх навчальних закладах міста і повіту.

У 1900 р. було покладено початок Гайсинській публічній бібліотеці ім. Пушкіна. 20 листопада 1900 р. Департамент загальних справ міністерства внутрішніх справ затвердив Статут названої бібліотеки, проте оформлення документації про відкриття закладу тривало ще 2 роки. Врешті-решт, бібліотека почала повноцінно діяти. У 1902 р. відповідальним за книгозбірню губернатор затвердив вчителя Гайсинського міського училища Григорія Соколовського, бібліотекаркою - доньку священика Ольгу Гречачевську. Міська влада згідно Статуту зобов'язувалася відпускати щорічно на утримання бібліотеки не менше 150 руб.[9, арк.29-34]

Як не дивно, в одному з найбільших міст Поділля - Вінниці тривалий час не було міської бібліотеки. Лише в 1902 р. міська дума під тиском громадськості змушена була підтримати ідею заснування публічної книгозбірні. 12 січня 1903 р. міністерство внутрішніх справ затвердило Статут бібліотеки, а міська влада приступила до спорудження окремого приміщення[10, арк.2,127,234]. Урочисте відкриття Вінницької міської публічної бібліотеки ім. Гоголя відбулося 2 лютого 1907 р. Будівля бібліотеки містила великий читальний зал, книгосховище, квартиру для бібліотекаря, кабінет старожитностей. Споруда обійшлася місту в 17 тис. руб. На придбання книг та передплату періодики міська дума постановила відпускати 1 тис. руб. щорічно протягом 12 років.

Крім згаданих книгозбірень, зустрічаємо відомості про існування публічних бібліотек у Балті, Летичеві, Літині, Ольгополі. На початку ХХ ст. мережу бібліотечних закладів Подільської губернії складала 102 бібліотеки різних форм власності, причому народних бібліотек-читалень налічувалось 60, бібліотек товариств - 19, приватних - 16, державних – 7[11, с.209-

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

210]. Відзначимо, що найбільші з них майже всі розміщувались у містах, сприяли підвищенню освітнього рівня населення та зіграли відчутну роль у культурно-просвітницькому житті краю.

На початку ХХ ст. виникає новий тип закладу культури - Народний дім, призначений для організації дозвілля різних прошарків населення, в яких були, як правило, зали для виставок, лекцій і зборів, бібліотека, книжкова крамниця, приміщення для гуртків, а також глядацький зал із театральною сценою. Нові установи організовувались та підпорядковувались комітетам Опікунства про народну тверезість, які були створені у 1894 р. у зв'язку з реформою шинкової справи й мали на меті захист населення від пияцтва та створення умов для культурного дозвілля народу[12, с.549].

В Кам'янець-Подільському Народний дім носив назву Пушкінського та вперше відчинив свої двері 3 січня 1901 р. для святкування новорічної ялинки. Його простора будівля з першого дня існування стала осередком культури губернського центру - тут читалися лекції, організовувалися урочистості та світські вечори, відбувалися театральні вистави, працювала бібліотека. На початку ХХ ст. саме в Пушкінському домі був найкращий у Кам'янці-Подільському глядацький зал, й тому доволі часто гастролюючи трупи виступали саме на його сцені, а не в міському театрі[13, с.213].

Народний дім у Вінниці був відкритий у 1902 р. й так само мав простору будівлю, в якій розмістилися чайна, бібліотека, зал зі сценою, школа грамоти, книжкова лавка[14, с.61]. На відміну від Кам'янецького дому, Вінницький не зміг задовільно налагодити свою роботу. По-перше, незручним виявилось його розташування - майже на околиці міста, на Замості, поруч із тюрмою та складами. Все це відвертало як відвідувачів, так й потенційних орендарів сцени та інших приміщень, що могло би приносити прибуток. Як наслідок, місцевий комітет "Попечительства про народну тверезість", який не мав

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

регулярних державних субсидій, не міг утримувати Народний дім та організувати активну його діяльність. За таких обставин комітет вимушений був закрити чайну, а 1907 р. запропонувати міській управі взяти на утримання школу й бібліотеку. З 1 січня 1908 р. постановою Вінницької думи Народний дім перейшов у розпорядження міста. Проте перехід у ведення міста збиткової установи не набагато покращив його діяльність. Він так й продовжував кволо функціонувати під керівництвом "Попечительства про народну тверезість", не ставши діяльним осередком культурного життя. Міська дума міркувала про можливість перебудови споруди під який-небудь великий навчальний заклад. З початком Першої світової війни будинок був переданий у розпорядження Комітету Червоного Хреста під збірний пункт ратників і лазарет[15, с.116-125].

Є відомості про існування у першому десятилітті ХХ ст. Народних домів в інших подільських містах - Брацлаві, Літині, Новій Ушиці.

Досліджуваний період характеризується поступовим розширенням спектру громадського життя в містах. Одним із його проявів була діяльність різноманітних товариств, які спрямовували свою роботу на розвиток науки, культури, освіти. Більшість їх діяло у губернському місті. Серед перших було Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке було засновано у 1903 р. на базі Подільського єпархіального історико-статистичного комітету. З утворенням 1890 р. Давньосховища - музею старовини при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті, й щорічним поступленням до нього не тільки предметів старовини, а й рукописів, книг, з'явилася бібліотека Комітету, яку переважно складала духовна та історична література. Вже наступного 1891 р. бібліотека збрала 320 книг і кількасот брошур. Назріла потреба в єпархіальній книгозбірні. Проект створення такої бібліотеки обґрунтував у доповідній записці на ім'я глави Подільської єпархії єпископа

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

Димитрія завідувач музею і секретар Комітету протоієрей Ю.Й.Сіцінський, аргументуючи, що такі бібліотеки вже функціонують майже в усіх губернських центрах, а в Кам'янці-Подільському на той час не було навіть окружної духовної бібліотеки, що міська публічна бібліотека, концентруючи здебільшого художню літературу, не має змоги допомогти священикам книгою для богослужінь, підготовки морально-етичних проповідей, бесід. На прикладі єпархіальних бібліотек Володимира-на-Клязмі та Саратова розкрив технологію підготовки, відкриття й функціонування таких бібліотек, був підтриманий єпископом Димитрієм, а згодом і загальноєпархіальним з'їздом [16, с.804-808].

1892 р. Єпархіальну бібліотеку відкрито при Подільському єпархіальному історико-статистичному комітеті. 23 січня 1892 р. на засіданні Комітету були затверджені "Правила Подільської єпархіальної бібліотеки". Того ж року до неї приєднала свій фонд бібліотека 4-го Кам'янецького благочинницького округу. Її, як і інші окружні, та й церковнопарафіяльні, бібліотеки, поповнила виписана Комітетом книга П.М.Батюшкова "Подолія". Отже, при Комітеті 1892 р. діяло 2 бібліотеки: Бібліотека давньосховища і Єпархіальна бібліотека. Того року Комітет мав 1245 історичних богослужбових друкованих і рукописних книг, наступного прибавилося ще 150. Вони, відповідно до змісту, були розподілені між обома книгозбірнями. 6 лютого 1894 року був прийнятий і в жовтні Св. Синодом затверджений новий статут Подільського єпархіального історико-статистичного комітету і бібліотек Давньосховища і Єпархіальної, які функціонували при ньому. Параграф 4-ий зафіксував: "Библиотека Древнехранилища состоит из исторических сочинений, необходимых при изучении Подолии, на русском, польском, латинском и других языках". У 9-му зазначалося: "Подольская Епархиальная библиотека, именуемая Иоанникиевскою - в память первого архипастыря Подолии, составляется из книг по преимуществу богословского,

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

нравственно-религиозного и исторического содержания, а также из периодических изданий, преимущественно духовных, и руководствуется в своей деятельности издаваемыми Комитетом правилами". 1895 року Єпархіальна бібліотека виписала 70 книг і 12 назв газет і журналів, на що потратила разом з палітурними роботами 249 руб. 83 коп. Бібліотека знаходилася в архієрейському будинку, завідував нею священник П. Вікул, отримуючи в рік 60 руб. Окрім релігійної періодики, до бібліотеки надходили "Исторический вестник", "Киевская старина", "Русская старина", "Сельский хозяин" та інші видання[17, с.444-445].

1903 р. були прийняті нові правила Єпархіальної бібліотеки, які чітко регламентували її діяльність, статті доходів і витрат, статус бібліотекаря, права й обов'язки читачів[18, с.146-149]. Відповідно до них члени Комітету, священники, викладачі і службовці духовно-навчальних закладів та установ Подільської єпархії отримували літературу для роботи в читальному залі чи вдома безкоштовно, інші читачі платили в рік 3 руб., за день - 2 коп.

Восени 1914 р. Музей Подільського церковного історико-археологічного товариства і бібліотеки перебралися в колишнє приміщення духовного училища. Бібліотеки - музейна і Єпархіальна - розмістилися на першому поверсі, там же була обладнана читальня. Перша була укомплектована науковою літературою з історії, археології й етнографії для потреб членів Товариства в їх дослідженні історії церков і парафій, єпархіальна служила духовним особам у їх пастирській праці, викладачам семінарії, жіночого і чоловічого духовних училищ і гімназій - у їх навчальній діяльності. 1914 року бібліотека отримувала 109 періодичних видань, редакція "Православної Подолі" безкоштовно передавала єпархіальні відомості майже з усіх єпархій Російської імперії. Сюди надходили також видання Імператорської Академії наук, Археографічної комісії,

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

Археологічного товариства, Київської комісії для розгляду давніх актів, Київського відділу військово-історичного товариства, Українського наукового товариства, низки архівних комісій та ін.

На жаль, як зазначає доктор історичних наук, професор, директор наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка В.С. Прокопчук, ці надбання у зв'язку з Першою світовою війною, національно-визвольною боротьбою 1917-1920 рр. були розпорошені, деяка частина літератури потрапила до фундаментальної бібліотеки відкритого в жовтні 1918 р. Кам'янець-Подільського державного українського університету, активно використовувалася студентами історичного і богословського факультетів і сьогодні, після багатьох митарств, склала основу відділу рідкісних видань наукової бібліотеки Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, який налічує близько 28 тис. документів. Значна частина рідкісних видань осіла в бібліотеці Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника та інших книгозбірнях області[19, с.9-10].

У вересні 1911 р. в губернському місті виникло Товариство подільських природодослідників, яке вже наступного року мало 213 членів. Воно організувало експедиції, видавало "Записки общества...", мало бібліотеку, у Пушкінському Народному домі проводило читання безплатних лекцій[20, с.1-2]. Успішно поєднувало наукову, просвітницьку і громадську діяльність Товариство подільських лікарів. Воно було засноване в Кам'янці-Подільському в 1859 р., нараховувало 123 члени, мало бібліотеку та розпочало формування колекції для майбутнього музею. У 1865 р. товариство, серед членів якого переважали поляки, було закрито внаслідок реакції на друге польське повстання[21, с.81-85]. Проте, з 1878 р. Товариство подільських лікарів відновило діяльність, зосередивши свою роботу не лише на санітарно-гігієнічних та медичних питаннях, а й охопило краєзнавчу та лекційно-просвітницьку діяльність. Окремо слід згадати

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

діяльність Товариства мистецтв, статут якого був затверджений у січні 1908 р. Його організатором став відомий на Поділлі художник В. Розвадовський, який одночасно завідував художніми класами. Товариство мистецтв розгорнуло на Поділлі широку просвітницьку діяльність, влаштовуючи пересувні виставки художніх творів у містах та містечках губернії[22, арк.49]. Крім того, у Кам'янець-Подільському діяла постійна виставка творів мистецтв.

Слід відзначити, що український освітній рух на Поділлі репрезентувало єдине товариство "Просвіта", створене в 1906 р. в Кам'янці-Подільському. Дієва філія товариства утворилась у Могилеві. Товариство мало бібліотеку, яка користувалась популярністю у населення. Лави Подільської "Просвіти" об'єднували українську інтелігенцію для спільної роботи заради освіти народу, що й визначало відмінність цього товариства від інших - воно не обмежувало свою діяльність лише містом, а й проводило велику роботу на селі. Але національно-просвітницька діяльність "Просвіти" зустріла вороже ставлення з боку уряду і вже 2 липня 1907 р. Подільське губернське присутствіє заборонило діяльність товариства. У березні 1908 р. надійшов дозвіл на відкриття товариства, й "Просвіта" відновила свою діяльність у Кам'янець-Подільському, зробивши чимало для поширення серед населення української історії та фольклору[23, с.6-27].

Серед громадських організацій, що діяли в інших містах, можна згадати Вінницьке медичне товариство (1903 р.), Вінницьке літературно-артистичне товариство (1908 р.), Могилівське відділення товариства дослідників Подністров'я (1908 р.), Балтське музично-драматичне товариство (1908 р.) та ін. Але діяльність цих товариств була вже не такою активною та значимою, як тих, що існували в губернському місті. Аналіз джерел засвідчує, що поміж усіх міст Поділля найбільш активно до громадської діяльності залучалися жителі

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

губернського центру. Це можна пояснити наявністю в їхньому складі значно більшої частки як освіченого, так і заможного населення.

В діяльності всіх цих закладів культури, громадських організацій вагоме місце займали бібліотеки. В одних випадках вони були досить потужні, чітко структуровані, із значною кількістю наукової, науково-популярної літератури, часописів і газет, в інших – незначні за кількістю літератури, розрахованої на саме широке коло читачів. В переважній більшості фонди цих бібліотек комплектувались виключно за рахунок внесків членів товариств, коштів меценатів. Ці бібліотеки мали своє коло читачів і займали певне місце в розвитку бібліотечної справи на Поділлі.

Таким чином, у другій половині XIX - на початку XX ст. міста відігравали визначну роль у розвитку освіти та культури на території Подільської губернії, адже саме в них функціонували бібліотеки, які обслуговували потреби не лише міських жителів, а й населення повітів. Усе це перетворювало міста на осередки культури та освіти краю.

Серед визначних таких осередків, передусім, слід назвати губернське місто Кам'янець-Подільський, а також Вінницю, Проскурів, Могилів-Подільський. Разом із тим, у багатьох подільських містах існуюча мережа бібліотек не відповідала зростаючим потребам їх жителів. Більшість міст Поділля у порівнянні з містами інших "малоросійських" губерній, явно відставали за кількістю бібліотек і їх змістовним наповненням. Причини цього слід вбачати в недостатньому соціально-економічному розвитку подільських міст, в результаті чого органи міського самоврядування не могли належним чином фінансувати освітньо-культурні заклади.

Список використаних джерел:

1. Двадцятипятилетие Каменец-Подольской публичной библиотеки (1866-1890) /Сост. И.К. Михалевич. – Каменец-Подольск, 1891. – С. 13.
2. Обзор Подольской губернии за 1885 г. – Каменец-Подольский, 1886. – С. 47;
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф. 117. – Оп. 1. – Спр. 370. – Арк. 60-68;
4. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Документ 5253: Устав Проскуровской городской библиотеки памяти А.С. Пушкина;
5. Синиця Н.М. Бібліотека – світ нових можливостей / Синиця Н.М. // Місто Хмельницький в контексті історії України: матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький в контексті історії України». – Хмельницький, 2011. – С. 423;
6. Реорганизация библиотеки Проскуровской Земской Управы // Экономическая жизнь Подолии. – 1915. – №4. – С. 45;
7. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д. 286. – Оп. 1. – Спр. 352. – Арк. 29-34;
8. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д. 230. – Оп. 1. – Спр. 873. – Арк. 2, 127, 234;
9. Єсюнін С.М. Культурно-освітнє середовище міст Подільської губернії у другій половині XIX - на початку XX ст. / Єсюнін С.М. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Т. 11. - Кам'янець-Подільський, 2008. - С. 209-210;
10. Попечительство о народной трезвости // Энциклопедический словарь. – СПб.: Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон, 1898. – Т. XXIV, кн. 24. – С. 549;
11. Будзей О. Вулицями Кам'янця-Подільського / Будзей О. – Львів, 2005. – С. 213;
12. Путеводитель и справочник по г. Виннице с календарем на 1911 год. – Винница, 1911. – С. 61;
13. Лиса Л. Народний дім у Вінниці / Лиса Л. // Подільська старовина: науковий збірник Вінницького обласного краєзнавчого музею. – Вінниця, 2003. – С. 116-125;

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна

14. Сицинский Е.И. Его Преосвященству Преосвященнейшему Дмитрию, епископу Подольскому и Брацлавскому, священника Евфимия Сицинского докладная записка / Сицинский Е.И. // Подольские епархиальные ведомости. – 1891. - №52. – С. 804-808;
15. Отчет о состоянии епарх. библиотеки за 1895 год // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. - №22. – С. 444-445;
16. Правила Епархиальной библиотеки, находящийся в ведении Подольского епархиального историко-статистического комитета // Подольские епархиальные ведомости. Часть официальная. – 1903. - №13. – С. 146-149;
17. Прокопчук В.С. Бібліотеки Хмельниччини: від заснування – до наших днів / Прокопчук В.С. // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Т. 14. - Кам'янець-Подільський, 2009. - С. 9-10;
18. Записки общества Подольских естествоиспытателей и любителей природы. – Т. II. – Каменец-Подольский, 1913. – С. 1-2;
19. Баженова С.Е. Витоки музеїв на Поділлі // Освіта, наука і культура на Поділлі: збірник наукових праць. Т. 2. - Кам'янець-Подільський, 2002. - С. 81-85;
20. Державний архів Вінницької області. – Ф. Д. 286. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 49; 23.

Четверта міжнародна науково-практична конференція «Сучасні проблеми діяльності бібліотеки в умовах інформаційного суспільства»
25 жовтня 2012 р., Львів, Україна